

Anna B. Kowalska

Paradne czy codzienne. Rozwój konstrukcyjny i stylistyczny obuwia skórzanego we wczesnym średniowieczu z perspektywy źródeł archeologicznych

Ceremonial or everyday. Structural and stylistic development of leather footwear in the early Middle Ages from the perspective of archaeological sources

Abstract: Forms of leather footwear shaped in the early Middle Ages were being developed over the course of the next centuries. It was related to the development of tanning technologies and manufacturing techniques. It also resulted from the need to adjust the footwear to a ceremonial dress, emphasizing the user's prestige. The large amount and diversity of archaeological sources provide information revealing the process of transforming footwear into an important element of dress.

Keywords: Pomerania, Baltic region, leather footwear, early medieval dress

Słowa kluczowe: Pomorze, rejon Bałtyku, obuwie skórzane, strój wczesnośredniowieczny

Skórzane obuwie jest elementem ubioru towarzyszącym człowiekowi od przysłowiowego „zarania dziejów”. Jego forma, zmienność konstrukcyjna i stylistyczna zależne były od wielu czynników naturalnych i kulturowych, wśród których za najważniejsze należy uznać warunki środowiska przyrodniczego i poziom cywilizacyjny, a także związek ze strojem i ubiorem codziennym. W ramach archeologii bada się początki obuwnictwa na dzisiejszych ziemiach polskich, a także rozwój form i sposobów konstrukcji obuwia skórzanego oraz tempo przemian wynikających z postępu technologicznego. Warto przy tym zaznaczyć, że archeologia – jedna z najmłodszych nauk historycznych – jak żadna inna dyscyplina ma niezwykle cenną możliwość stałego weryfikowania wyników badań w oparciu o wciąż przyrastające zbiory materialnych świadectw kultury. Mankamentem, paradoksalnie, jest obfitość źródeł – większość z nich wciąż spoczywa na półkach magazynowych, oczekując na opracowanie¹. Do obiegu naukowego często wprowadzane są jedynie wybrane spektakularne przedmioty, takie jak zachowane w całości, pięknie dekorowane lub wyróżniające się

¹ Przegląd stanu badań patrz Kowalska 2009a; 2009b; 2015.

w jakiś inny sposób obuwie czy elementy galanterii skórzanej – pasy, pochetki, torby. Niewielu badaczy decyduje się na pełną publikację wszystkich znalezisk, wśród których nierzadko kryją się wyjątkowe wyroby, jak np. skóra ze Szczecina dekorowana złotą folią datowana na 1. połowę XIII wieku (Kowalska 2010, ryc. 82B). Pomijając kwestie przyczyn takiego stanu rzeczy, należy zauważyć, że archeologiczne studia nad średniowiecznym obuwnictwem osiągnęły już znaczny poziom, nie tylko zresztą w Polsce², zwłaszcza nad znaleziskami z młodszych faz średniowiecza, z okresu produkcji cechowej regulowanej przepisami i dostosowanej do potrzeb rynkowych.

Początki obuwnictwa i przedcechowego rzemiosła szewskiego – przypadające na starsze fazy średniowiecza – wciąż jednak pozostają niejasne. Najmniej liczne są znaleziska z VIII–X wieku, więcej źródeł pochodzi z XI–XII stulecia; najliczniejsze kolekcje, umożliwiające nawet podejmowanie badań statystycznych, pochodzą ze schyłku wczesnego średniowiecza w XIII wieku i z okresu późnośredniowiecznego. Cezurę pomiędzy wczesnym a późnym średniowieczem stanowi okres uzawodowienia rzemiosła, wiążący się z powstawaniem organizacji cechowych skupiających specjalistów określonych branż.

W wyniku dotychczasowych studiów na podstawie źródeł archeologicznych, etnograficznych i podręczników szewskich, z których zaczerpnięto nazewnictwo form i części składowych, wyróżniono kilka sposobów konstruowania obuwia odkrytego w nawarstwieńiach kulturowych datowanych na wczesne średniowiecze (Kowalska 2010; 2013a). Najbardziej zasadniczy podział wyznacza liczba części składowych – obuwie dzieli się na jednoczęściowe, wykonane w całości z jednego kawałka skóry (jednoczęściówki, zwane też chodakami) oraz wieloczęściowe, składające się z wierzchu (często nazywanego też przyszwą) i osobno doszytej podeszwy (spodu) (ryc. 1). W przypadku badań nad rozwojem konstrukcyjnym ważna jest liczba elementów składowych wierzchu i sposoby ich łączenia (zszywania). Z kolei wysokość, sposoby mocowania na nodze, zdobienie i inne cechy o znaczeniu niekonstrukcyjnym służą studiom nad stylistyką. Taki sposób postępowania wynika przede wszystkim z charakteru znalezisk i braku lub niedostatku innych – pozaarcheologicznych – źródeł pozwalających na weryfikację wyników. Za jedną z ważniejszych cech wczesnośredniowiecznego obuwnictwa uznałam zastąpienie rzemienia spajającego brzegi skóry nićmi pochodzenia roślinnego.

Prymitywne obuwie jednoczęściowe, wykonane bez użycia nici, z zakresu ziem polskich znane jest jedynie ze Szczecina, z warstw osadniczych datowanych

² Pomijam w tym miejscu historię badań nad obuwnictwem średniowiecznym w oparciu o źródła archeologiczne, która niedawno przedstawiona została w kilku opracowaniach i monografiach (Wýwrot-Wýszkowska 2008; Kowalska 2009a; 2009b; 2010; 2013b, tam starsza obszerna literatura, także zagraniczna).

na 2. połowę VIII – IX wiek. Tego typu proste jednoczęściówki znane są także z epoki brązu, tj. z okresu pomiędzy 2200 a 700 p.n.e., przede wszystkim z bagnisk Jutlandii (Hald 1972; Mould 2015). Wykonanie tego obuwia wymagało wycięcia owalnego kawałka skóry, zrobienia nacięć wzdłuż krawędzi i przeciągnięcia przez nie rzemyka, który zaciskano następnie na stopie. Inny sposób polegał na wycięciu półowalnego kawałka, w którym prosta krawędź wymagała połączenia wzdłuż pięty, a zaokrąglona na przedzie wzdłuż grzbietu stopy. Głównym celem tego prymitywnego okrycia stóp była ochrona przed chłodem i urazami. Skóra wyprawiana była z włosiem, które znajdowało się we wnętrzu. Nie wiadomo, jakimi metodami była zabezpieczana przed gniciem: czy poprzez zwykłe suszenie na słońcu lub wędzenie w dymie ogniska, czy może z użyciem tłuszczu zwierzęcego lub roślinnego – metody znanej przynajmniej od czasów Homera (Kowalska 2010, 31 n.). Ślady garbowania skutecznie zatarło wielowiekowe zaleganie w mokrym środowisku bagiennym, obfitującym w szczątki roślinne o właściwościach garbujących, które przyczyniały się do przetrwania w dobrym stanie surowców organicznych, takich jak skóra i tekstylia z włókien roślinnych.

Okazów najstarszego obuwia skórzanego na kontynencie eurazjatyckim dostarczyły badania w Armenii. W jednej z górskich jaskiń odkryto wypełnioną sianem parę jednoczęściówek z brzegami łączonymi rzemieniem na pięcie i na przedzie, wykonanych według takiego samego „szablonu”, co w przypadku znalezisk z Półwyspu Jutlandzkiego (Pinhasi *et al.* 2010). Wiek tego obuwia określono na IV tysiąclecie przed naszą erą. Dzięki niezmiennym warunkom, suchemu i zimnemu powietrzu w jaskini przetrwało do naszych czasów w stanie idealnym. Autorzy badań podkreślają, że należało ono do odświętnego stroju. Obuwie z młodszych okresów historycznych (do początków naszej ery) znamy dzięki odkryciom w kopalni soli w Hallstatt w Austrii, ze stanowisk na terenach dzisiejszej Holandii, północnych Niemiec i Skandynawii oraz w Irlandii. Reprezentują one ten sam typ prostej konstrukcji i łączenia brzegów rzemieniem (Hald 1972; Barth 1992; Groenman-van Waateringe 1998a; 1998b; 2001; Volken 2014).

Na podstawie znalezisk archeologicznych z ziem polskich trudno określić przedział czasowy, w którym dokonało się przewartościowanie znaczenia obuwia, kiedy przestało być ono jedynie nieodzowną częścią ubioru, a stało się elementem paradnego stroju. Na podstawie badań w innych rejonach świata można przypuszczać, że był to proces ściśle związany z rozwojem społecznym. Na przykład w rozwiniętej cywilizacji starożytnego Egiptu specyficzne sandały z podwiniętym do góry noskiem ok. 3000 lat p.n.e. przeznaczone były wyłącznie dla władcy. Z czasem jednak stały się nieodłączną częścią stroju paradnego dostojników, podobnie jak u Sumerów (Boucher 2004, 35). Badacze podkreślają jednak,

że w umiarkowanym klimacie większą uwagę przywiązywano do ozdób niż do samego ubioru (por. Wólkiewicz, Saczyńska, Pauk 2016). To ozdoby, a nie części ubioru były odzwierciedleniem pozycji materialnej i miejsca w hierarchii plemiennej (Boucher 2004, 21). Grecy z okresu archaicznego i antycznego nie nosili zakrytego obuwia z zadartym noskiem typu orientalnego, chociaż było im znane (Boucher 2004, 90). Podstawowym okryciem ich stóp były sandały z rozmaicie przeplatanyymi rzemieniami, z wyraźnie zaznaczoną różnicą między lewym a prawym. Zasadnicze elementy mody ateńskiej bezpośrednio przejęli Rzymianie, przy czym warto odnotować, że chodzenie boso nie było oznaką ubóstwa czy przynależności do określonej warstwy społecznej. Z czasem jednak okrycie stóp zintegrowało się z całym strojem tak, że stało się charakterystyczną jego częścią. Najpopularniejszym i jednocześnie najprostszym obuwiem noszonym głównie przez najuboższych było *carbatinae*, obuwie z jednego kawałka skóry. Poza domem kobiety i mężczyźni nosili tzw. *calseus* – niskie, wiązane wokół kostki i łydki rzemieniem. Na wsi noszono *perone* (*pero*) wykonywane z surowej skóry i sznurowane do połowy łydki. Z tej formy wywodzi się *campagus*, obuwie niskie, nieosłaniające stopy. Wytworne *calceus senatorius* z okresu późnego cesarstwa miało wysoką cholewkę z jęczyzkiem, rozciętą po wewnętrznej stronie nogi, sznurowane w dość skomplikowany sposób czterema rzemieniami okręcanymi na krzyż wokół kostki i łydki. Z kolei *calceus mulleus*, przeznaczone dla cesarza i urzędników kurulnych, miało rzemyki z czerwonej skóry. W ostatnim okresie republiki noszono *gallicae*, które całkowicie zakrywało stopę. Popularna też były zwykła *solea*, czyli podeszwa przywiązywana do stopy, i *crepida*, obuwie w rodzaju skórzanych espadryli ściąganych rzemieniem związanym na różne sposoby (Boucher 2004, 102). Z powyższych uwag wynika, że u schyłku starożytności na obszarach objętych władztwem lub wpływami *Imperium Romanum* różnorodność obuwia była już znaczna. Trzeba przy tym dodać, że wielu interesujących danych do badań nad obuwnictwem tego okresu dostarczyły wyniki badań archeologicznych, które potwierdziły działalność wyspecjalizowanych warsztatów obuwniczych w rzymskich fortach i miastach (por. Driel-Murray 2001, tam dalsza literatura). Instruktywnym przykładem dostosowywania obuwia do warunków klimatycznych, a być może także do stroju, są znaleziska ze statku rzymskiego zatopionego ok. 210 roku w Renie. Każdy z uczestników tej zakończonej katastrofą wyprawy miał parę sandałów i parę obuwia zamkniętego (Driel-Murray 1998, 493–498).

W ogromnej dysproporcji do studiów nad obuwnictwem rzymskim pozostają badania nad tą problematyką na obszarach *Barbaricum*. Przede wszystkim brakuje źródeł – ikonograficznych, pisanych, a także archeologicznych. W przypadku ziem polskich najstarsze znaleziska datowane są na VIII stulecie. Zwykło się uważać, że najwcześniejszą formą wczesnośredniowieczną było

obuwie jednoczęściowe wykonane w całości z jednego kawałka skóry, bez odrębnego spodu, bezpośrednio nawiązujące do wspomnianych wcześniej znalezisk pradziejowych (por. Wiklak 1969, 486; Swann 2001; Kowalska 2003, 159–160). Geneza podeszwy jako części obuwia, do której doszywano górną część zakrywającą stopę, na terenach dzisiejszej Polski i – szerzej – południowego wybrzeża Bałtyku nie jest do końca jasna. Ze względu na brak źródeł bardzo trudno ustalić, pod wpływem jakich impulsów kształtowały się zasady i sposoby konstruowania obuwia w początkach średniowiecza wśród społeczności słowiańskich zamieszkujących ziemie dzisiejszej Polski.

Rozwój konstrukcyjny, a także stylistyczny obuwia skórzanego najpełniej rysuje się na podstawie znalezisk z Pomorza, z wczesnośredniowiecznych centrów osadniczych w Wolinie, Kołobrzegu, Szczecinie oraz Gdańsku. Wspólnymi cechami tych ośrodków są: ich nieprzerwany rozwój od średniowiecza po nowożytność, dobre rozpoznanie metodami archeologicznymi, a także liczba znalezisk obuwia i stopień zaawansowania badań nad przedmiotami skórzanymi³. Najbogatszą kolekcję obuwia jednoczęściowego i najstarszych form złożonych odkryto dotąd w Wolinie (Wojtasik 1960; Cnotliwy 2004; Kowalska 2013a). Jest to zarazem jeden z największych zbiorów tak wcześnie datowanego obuwia w Europie, dlatego znaleziskom z tego ośrodka należy poświęcić nieco więcej uwagi.

Obuwie skórzane wystąpiło w Wolinie już w najstarszych warstwach osadniczych datowanych na VIII – początek IX stulecia. Są to fragmenty jednoczęściówek i form złożonych. Uwagę zwraca przede wszystkim zupełny brak okazów prymitywnych, za jakie należy uznać płyty skóry zaciskane rzemieniem na nodze jak sakiewka i łączenie brzegów skóry wąskimi rzemykami. Wszystkie znalezione w Wolinie fragmenty wyrobów obuwniczych mają ślady szycia nićmi przynajmniej w dwóch miejscach: wzdłuż pięty oraz na przedzie, od palców po przegub. Wszystkie też łączy kilka cech drugorzędnych: nacięcia do przewlekania rzemienia pełniące funkcję sznurowadła, które zawsze sytuowano w niewielkiej odległości od brzegu, oraz wysokość nieprzekraczająca linii kostki. Skóra przeznaczona na obuwie była garbowana roślinnie (ryc. 2).

Faktem potwierdzonym dzięki wykopaliskom w Wolinie i Santoku jest współwystępowanie jednoczęściówek z formami, w których wierzch i spód stanowiły oddzielne komponenty. Trzeba przy tym zaznaczyć, że najstarsze średniowieczne podeszwy zazwyczaj zachowują się w niewielkich fragmentach i trudno je wyróżnić wśród strzępów różnych wyrobów. Niewątpliwie była to część najbardziej narażona na szybkie zniszczenie, ale też łatwa do zastąpienia inną, wykrojoną z nowej lub używanej wcześniej skóry. Do niedawna uważałam,

³ Por. Kowalska 2009a; 2009b; 2015; tam zestawienia starszej literatury.

że najstarsze obuwie z odrębną podeszwą pochodzi z Wolina, z IX wieku (Kowalska 2013a, 215). Jednakże w świetle analizy zbioru przedmiotów skórzanych z Santoka, ośrodka położonego na pograniczu wielkopolsko-pomorskim, za najwcześniejsze należy uznać znalezisko podeszwy z warstw kulturowych grodu santockiego, datowanych na 2. połowę VIII wieku i 1. połowę IX stulecia. Znalezisko santockie przesuwaa dolną granicę występowania obuwia wieloczęściowego na ziemiach polskich o kilka dekad. Nadal jednak nierozwiązany pozostaje problem genezy tego elementu, nieco łatwiej natomiast można prześledzić tempo jego upowszechniania się i ewolucji.

Być może należy rozważyć współwystępowanie na terenach nadbałtyckich dwóch tradycji wytwórczych: po pierwsze – lokalnej, sięgającej pradziejów, dla której charakterystyczna była jednoczęściówka; po drugie – zewnętrznej, związanej z obecnością na obszarze *Barbaricum* elementów rozwiniętego szewstwa cywilizacji antycznych. Przykłady najbardziej archaicznego obuwia, nawiązującego bezpośrednio do pradziejowego, odnaleziono m.in. w nawarstwieniach z VIII wieku w duńskim Ribe (Nielsen 1991, 81, ryc. 9a) oraz w najstarszych warstwach północnoniemieckiego Elisenhof (Grenander-Nyberg 1985; ryc. 68:2) i fryzyjskiego Dorestad (Groenman-van Waateringe 1976, 190, ryc. 192). Nieco młodszą metrykę, dziewięciowieczną, ma wspomniane wcześniej obuwie tego typu znalezione w Szczecinie (Cnotliwy, Leciejewicz, Łosiński 1983, ryc. 11:3), a prawdopodobnie z X wieku pochodzi obuwie z Gdańska (Wiklak 1969, 486). Obydwa modele – jedno- i wieloczęściowy – we wczesnym średniowieczu podlegały ewolucji, różnicowały się wraz z nabywaniem doświadczeń przez wytwórców oraz w wyniku różnych interakcji społecznych. Z pewnością znaczenie priorytetowe miały względy praktyczne oraz ogólny rozwój umiejętności technicznych. Biorąc jednak pod uwagę postępujące rozwarstwienie społeczne i proces transformacji od ustroju plemiennego (wodzowskiego) do wczesnofeudalnego, warto również rozważyć względy pozautilitarne – manifestowanie poprzez strój (podobnie jak w przypadku społeczności starożytnych) przynależności do określonej grupy społecznej.

Ewolucja modeli jednoczęściowych w VIII–X wieku, widoczna na przykładzie znalezisk z Wolina, polegała przede wszystkim na pełniejszym dopasowaniu kształtu obuwia do stopy użytkownika już w fazie wycinania odpowiedniego szablonu z płata surowca. W stosunku do okresu pradziejowego wyrazem postępu technologicznego było zszywanie brzegów skóry nićmi roślinnego pochodzenia zamiast paseczkami skóry. Wszystkie odkryte w Wolinie szablony obuwia jednoczęściowego oznaczone zostały literowo: A–F (ryc. 3). Najbardziej archaiczne wydaje się obuwie wykrojone zgodnie z prostym szablonem (B) najpełniej nawiązującym do znalezisk bagiennych z terenu północnych Niemiec i Skandynawii z okresu od II do V wieku. Stosowano wówczas niejednolite

wzorniki wykroju, zawsze jednak brzegi skóry łączone były różnorodnie przeplatanymi rzemieniami. Obuwie jednoczęściowe wykrojone według szablonu B jest w Wolinie znaleziskiem odosobnionym i może reprezentować nurt wytwórczości zakorzenionej w pradziejach. Równolegle stosowano szablon A, pozwalający na uzyskanie nieco kształtniejszego i lepiej dopasowanego do stopy obuwia. Ważnym wydaje się spostrzeżenie, że obydwa te szablony nie wystąpiły w młodszych horyzontach chronologicznych, co wzmacnia tezę o ich związkach z miejscowym obuwiem pradziejowym.

Od końca X stulecia wykorzystywano cztery inne wykroje (C–F). Wzorniki D, E i F sposobami kształtowania obuwia nawiązują do formy A, wzornik C wyraźnie od nich odbiega (Kowalska 2013a, 228–231). Wydaje się prawdopodobne, że wytwórcy, czerpiąc z doświadczeń swoich poprzedników, wprowadzali pewne innowacje pozwalające na podniesienie jakości swoich wyrobów. To obuwie wolińskie nawiązuje także do tego, które odkryto w niektórych ośrodkach wschodniej i północnej Europy (Ojateva 1962, 78; Groenman van-Waateringe 1984, 59 n.; Kurbatov 1997, 118 n.), a także w Gnieźnie (Rajewski 1939, 101–105). Nie można jednak mówić o ścisłym naśladownictwie, lecz raczej o inspiracji – świadczy o tym m.in. różnorodność wykorzystywanych do zszywania krawędzi ściegów.

Równolegle z jednoczęściówkami w najstarszych warstwach kulturowych Wolina wystąpiły formy złożone z trzech części – oddzielnej podeszwy i dwóch symetrycznych boków o zróżnicowanych kształtach zbliżonych do trapezu (ryc. 4). W przypadku Wolina w okresie od połowy IX do początków XI wieku, a zatem przez blisko 150 lat, była to forma wyraźnie dominująca. Również w obrębie tej tzw. trzyczęściówki można zaobserwować ewolucyjne zmiany prowadzące do podniesienia walorów użytkowych, a także estetycznych. Z biegiem czasu obuwiu to stawało się kształtniejsze, dzięki zamknięciu części przedniej w miejscu palców – także lepiej uszczelnione. Niektóre egzemplarze miały ozdobnie obszywaną krawędź, zapewne kolorową nicią. Obuwie takie występowało (w wiekach IX–X) w ośrodkach skandynawskich, na terenie Dani i Szwecji (Blomquist, Mårtensson 1963, ryc. 197 i 198; Dahlerup Koch 1998, ryc. 12), północnoniemieckich (Groenman-van Waateringe 1984, ryc. 4.2) i ruskich (Kurbatov 1997), ale wszędzie tam towarzyszyły im inne modele jedno-, dwu- i wieloczęściowe. Pomimo pewnej jednolitości form obuwia można zauważyć lokalne preferencje i upodobania. W X wieku w szwedzkim Lundzie dominujące były „dwuczęściówki” złożone z podeszwy i odrębnego jednolitego wierzchu wykrawanego tak, że wymagał on wykonania jednego szwu – wzdłuż pięty. Charakterystyczna jest także sama podeszwa, zakończona w części tylnej trójkątnie (Blomquist, Mårtensson 1963, ryc. 187–189). Takie spody są charakterystyczne także dla obuwnictwa z VIII–X wieku w Haithabu.

W tym ośrodku brzegi jednolitego wierzchu, wykrojonego z jednego kawałka skóry, zszywano na przedzie od palców do podbicia, odwrotnie zatem niż w Lundzie (Groenman-van Waateringe 1984, ryc. 2.1). Obuwie to przypominało trzyczęściówki, ale bez szwu wzdłuż pięty. Nietypowe – trójkątne – zakończenie spodu spełniać miało funkcje użytkitarne. Dzięki zawięciu końcówki i naszyciu jej w miejscu pięty na wierzchu uzyskiwano większą szczelność. Niekiedy krawędzie wierzchu w części tylnej wykrawane były specjalnie w taki sposób, aby kształtem odpowiadały zakończeniu pięty. We wczesnośredniowiecznych ośrodkach na ziemiach polskich tego typu rozwiązania występują niezmiernie rzadko, tak przynajmniej wynika z dotychczasowych odkryć archeologicznych. Jak dotąd na Pomorzu nie znaleziono także okazów z wierzchem wykrawanym wraz z dwoma paseczkami związanymi na wysokości przegubu, które nawiązywałyby do obuwia znanego ze starszych okresów, z II–IV wieku (por. Volken 2014, 316–317) oraz z norweskiego Osebergu, z IX stulecia (Blindheim 1959, Fig. 5).

Najwcześniej w początkach 2. połowy X wieku w obuwnictwie pomorskim pojawił się nowy sposób konstruowania obuwia z jednolitym wierzchem. W odróżnieniu od najwcześniejszych egzemplarzy zszywanych na pięcie lub na grzbiecie stopy szew wypadał z boku stopy, po stronie wewnętrznej (ryc. 5). Tego typu wykrój wymagał dobrej znajomości właściwości surowca, w tym kierunków ciągliwości skóry. W efekcie obuwie było wygodniejsze dla użytkownika – eliminowano bowiem uciążliwy szew powodujący otarcia pięty. Różne szablony wczesnych „jednokrójek” stosowano w tym samym czasie w ośrodkach ruskich, szwedzkich, norweskich, duńskich, północnoniemieckich i polskich (por. Kowalska 2013a, 233–234); wszędzie jednak stopniowo wierzchy łączone z tyłu zastępowane były wierzchami łączonymi z boku, po wewnętrznej stronie stopy. Ten sposób wykroju, ciągle modyfikowany, zdominował obuwnictwo w XI–XII stuleciu, a rozwijany i dostosowywany do potrzeb konsumentów, w tym także mody, przetrwał właściwie do naszych czasów. W tym czasie, tj. w XI–XII wieku, z użycia wyszło już obuwie jednoczęściowe, z wyjątkiem ośrodków ruskich, w których utrzymywało się jeszcze przez kilka stuleci (tzw. *poršni*) (por. Kowalska 1999, 233). Równolegle stosowano też modele trzyczęściowe z tradycyjnym ścięciem przetykanym biegnącym po osi noska, ale już pod koniec XI wieku nabrały one archaicznego charakteru.

Dynamiczny rozwój obuwia skórzanego nastąpił w początkach XII wieku. Wysokie kompetencje wytwórców można ocenić na podstawie rozmaitych innowacji konstrukcyjnych podnoszących komfort użytkowania oraz na podstawie elementów zdobniczych będących oznaką wysokiego statusu i zamożności. Elementy nowe to przede wszystkim rozmaite wstawki wpływające na stabilność i wygląd obuwia, szycie niepozostawiające śladów na stronie licowej (wierzchniej),

a także stosowanie różnie wyprawionej skóry – innej na spody (grubszej i sztywniejszej), innej na wierzchy (elastycznej, z ładnie opracowanym licem). Począwszy od ok. połowy XI wieku uwidoczniła się tendencja do ujednoczenia zabiegów wytwórczych i form obuwia w większości europejskich ośrodków miejskich (ryc. 6). Różnice regionalne dotyczyły m.in. sposobów dekorowania i preferencji w stosowaniu określonych sposobów zamykania (wiązanice, zapinanie na rzemyk, kuziki). Formą dekoracji stał się estetycznie wykonany szew na przedzie. Przykłady tak dekorowanego obuwia znane są z północnych Niemiec, Szwecji, Norwegii, Wysp Brytyjskich i Rosji (por. Kowalska 2013a, 234, tam literatura). Geneza tego elementu zdobniczego jest przedmiotem odrębnych studiów. Moim zdaniem wywodzi się on z najstarszych tradycji obuwniczych, z okryć stóp najwyższych przedstawicieli społeczeństw hierarchicznych. Przetrawiał w stroju ceremonialnym dostojników kościelnych. Na ziemiach polskich, w ośrodkach pomorskich znaleziono zaledwie kilka fragmentów skór, być może obuwia, które mogło być w ten sposób zdobione haftem. Ciekawe efekty zdobnicze uzyskiwano również poprzez zastosowanie różnej liczby nacięć do przeciągania sznurowadła.

Od lokalnych tradycji zależała dekoracja haftowana wierzchów. Generalnie na terenach środkowo-wschodniej Słowiańszczyzny zaznacza się przewaga bogatych wątków wolutowych i kwiatowych, podczas gdy w Europie Zachodniej i Północnej są to częściej motywy geometryczne, zwłaszcza zaś linearne (por. Konczewska 2011, tam przegląd literatury; Kowalska 2013a, 135 n.). Najbardziej spektakularne zdobnictwo cechuje dwunastowieczne obuwie z norweskiego Bergen – haftowane jedwabiem inskrypcje łacińskie (Hansen 2015).

Właściwa ocena dekoracji obuwia wczesnośredniowiecznego wymaga drobiazgowych studiów, najlepiej w ujęciu dynamicznym. Tego typu badania przeprowadziłam w oparciu o kilkutysięczny zbiór przedmiotów skórzanych z badań archeologicznych w Szczecinie. Przede wszystkim nie było wśród nich znalezisk artystycznie dekorowanych wierzchów, takich jak w Gdańsku czy Opolu, o powtarzalnych motywach zdobniczych obejmujących duże powierzchnie. Można uznać, że wyroby z dekoracją wyszywaną należały w Szczecinie do wyjątkowych. W tym skromnym liczebnie zespole wyróżniłam trzy nurty zdobnicze (Kowalska 2012). Na wyrobach z początku 2. połowy X wieku był to specyficzny ścieg powodujący powstanie wypukłości w miejscu zaciśnięcia nici. Gęste szycie dawało efekt wyraźnie oddzielonej od powierzchni, wybrzuszonej linii. Wydaje się, że wykonanie takiego charakterystycznego ściegu na przedzie obuwia, od palców do przegubu, świadczy o przywiązaniu do pewnej tradycji lub określonej stylistyki zdobnictwa, wywodzącej się z okresu zszywania dwuczęściowego wierzchu w taki właśnie sposób. Haftowana imitacja ściegu konstrukcyjnego ze starszej fazy rozwoju obuwia może odwierciedlać z jednej strony lokalne upodobania i ciągłość rozwoju, z drugiej natomiast podkreślać

zróznicowanie strojów wewnątrz wspólnoty (ze względu na wiek, płeć, pozycję społeczną?). Z uwagi na szczupłość znalezisk przedstawione wnioski mają jednak tylko status hipotez.

Drugi, nieco wyraźniejszy nurt zdobnictwa reprezentowany jest przez obuwie z wyraźnym haftem umieszczanym na przedzie przyszwę od noska do przegubu. Od omówionego powyżej różni się przede wszystkim sposobem wykonania – ścieg nie powodował powstania charakterystycznej wypukłości. Nie chodziło zatem o imitację ściegu użytkowego, konstrukcyjnego. W tym nurcie odnaleźć można wyraźne nawiązania do zdobnictwa stroju zachodnioeuropejskiego, mieszczącego się w kanonie sztuki romańskiej. Reprezentacyjne szaty wierzchnie postaci ukazanych na miniaturach, rzeźbach, w malarstwie ściennym oblamowane są ozdobnymi taśmami podkreślającymi krój ubiorów (*Sztuka romańska*, 311 n.). W podobny sposób zdobione jest dopełniające stroju obuwie niektórych postaci – dekoracją (wyszywaną?) wzdłuż stopy od czubka palców do przegubu (*Sztuka romańska*, 361, 424). Można chyba przyjąć, iż tę samą zasadę kreowania stroju stosowali wytwórcy szczecińscy. Szczególnie wyraźnie uwidacznia to przykład obuwia z wydłużonym noskiem z 2. połowy XII wieku.

Do trzeciego nurtu zaliczyłam dekorowane haftem lamówki. Spośród 145 fragmentów lamówek 24 egzemplarze wyróżnia zdobienie powierzchni, w tym 10 motywami wyszywanymi wełnianymi niciami. Najefektowniej haftowane lamówki pochodzą z nawarstwień datowanych na koniec XII wieku. W niektórych otworach zachowały się nawet fragmenty wełnianych nici, którymi wykonywano motywy zdobnicze, trudne dziś do odtworzenia. W tym samym nurcie mieści się także fragment pochodzący najpewniej z cholewki obuwia z wyszyciem pod krawędzią. Trzeba w tym miejscu podkreślić fakt, że te znaleziska szczecińskie nie mają analogii w zbiorach archeologicznych z innych ośrodków (Kowalska 2010, ryc. 65).

Dla charakteru dekoracji nie bez znaczenia był także rodzaj surowca użytego do jej wykonania – nici wełniane lub jedwabne albo metalowe druciki. W obuwnictwie wczesnośredniowiecznym spotyka się też niekiedy metalowe guzy lub ćwieki układane na przyszwach w różnych konfiguracjach. Zdobione metalowymi aplikacjami obuwie śląskie z Wrocławia, Legnicy i Opolą, a także z terenu Pomorza, z Gdańska z nawarstwień datowanych na XII–XIII stulecie może się wiązać z odświętnym ubiorem (por. Konczewska 2011). Warto też zauważyć, że obuwie wykwinniejsze mogło być uzupełnieniem odświętnego ubioru nawet uboższej ludności, zwłaszcza w schyłkowych fazach wczesnego średniowiecza, w których obserwuje się już dość znaczne zróżnicowanie stylistyczne wyrobów szewskich.

Pod koniec XII wieku w obuwnictwie zaczęła się pojawiać nowa forma wierzchu, tzw. dwukrójka, w której osobno wykrawano część przednią i tylną, związana z obuwiem wysokim sznurowanym lub zapinanym na rzemykoguziki (ryc. 1). W nawarstwieniach datowanych na XII–XIV wiek właściwie nie było już okazów bezpośrednio nawiązujących do tradycji pradziejowych. Trzeba jednak pamiętać, że do badań dostępne są znaleziska z ośrodków miejskich, w których zmiany gospodarcze dokonywały się szybciej niż w osiedlach typu wiejskiego, gdzie dłużej utrzymywał się autarkiczny charakter gospodarki i tradycyjne sposoby wytwarzania elementów wyposażenia domu i domowników. O ile jednak w najstarszych fazach średniowiecza najważniejszym motorem zmian były względy praktyczne, to już ok. XII wieku pojawiły się elementy świadczące o uwzględnianiu estetyki, a zarazem o znacznym rozwarstwieniu społecznym manifestującym się ubiorem, którego obuwie było istotną częścią.

W okresie od schyłku XI do połowy XII stulecia obserwuje się jeszcze jeden ważny aspekt obuwnictwa – skokowo dokonujące się zmiany stanowiące o swoistej rewolucji w tej dziedzinie wytwórczości, w zasadniczy sposób wpływające na jej dalszy rozwój. Mam na myśli bardzo szybkie upowszechnianie się, wspomnianych już wcześniej, rozmaitych elementów dodatkowych o charakterze konstrukcyjnym i estetycznym: podszywanych od strony wewnętrznej podkrążków chroniących miejsca wiązania i zapiętek wzmacniających tyły cholewek, a także obrzeży podszywanych od wewnątrz w miejscach najbardziej narażonych na deformację (Kowalska 2010, ryc. 58–65). Już pod koniec XII i w początkach XIII stulecia ich użycie stało się normą. Powszechne stały się też lamówki – tasiemki skórzane otaczające górną krawędź wierzchu oraz uszczelki wszywane pomiędzy wierzch i podeszwę w celu lepszej izolacji przed przenikaniem do wnętrza wilgoci. Dzięki tym dodatkowym elementom znacznie wydłużył się okres użytkowania obuwia.

Wydaje się, że przynajmniej część zmian dokonujących się w obuwnictwie w XII stuleciu na naszych terenach, zwłaszcza zaś w jego 2. połowie, można wiązać z recepcją wzorców mody zachodnioeuropejskiej. Moda jako nowe zjawisko kulturowe wcześniej docierała na ziemię położone w granicach dzisiejszej Polski (Możdżyńska-Nawotka 2005, 10). W obuwiu tej doby zaznaczyła się tendencja do wyraźnego podkreślania jego smukłości poprzez wydłużenie części przedniej, czasem dodatkowo akcentowanej ozdobnym haftem lub aplikacją. Pod koniec XII wieku wyraźnie nasiliło się występowanie obuwia wydłużonego i smukłego, co mogło się wiązać z długim ubiorem, spod którego wystawały jedynie czubki. Uwaga ta dotyczy stroju warstw zamożniejszych, ubiór ludności uboższej był krótki i pozostawał praktycznie niezmienny do końca średniowiecza. Wzrost liczebności takiego obuwia można zatem uznać za przejaw ogólnego wzrostu dobrobytu. Zmiany w ubiorze ok. połowy XII wieku zwiastowały narodziny mody w znaczeniu, jakie znamy dzisiaj.

U schyłku wczesnego średniowiecza, ok. połowy XIII wieku, oprócz zróżnicowania asortymentowego dostrzec można wyraźne symptomy zmian jakościowych i estetycznych świadczące o silniejszym zróżnicowaniu społecznym konsumentów (Kowalska 2013b, tabl. XV). Okres ten stanowi kolejną cezurę w wytwórczości obuwniczej. Ugruntowały się wyraźnie innowacje konstrukcyjne wprowadzone w XII stuleciu, zmianom podlegał natomiast wygląd i kształt poszczególnych elementów składowych obuwia. Wyraźne są na przykład różnice w sposobie profilowania podeszew. W szewstwie późnośredniowiecznym, w jego najmłodszych fazach pojawiły się również elementy dodatkowe spodów montowane od strony bezpośrednio stykającej się z podłożem, kształtem korespondujące z przedstapiem lub częścią tylną: zelówki i najstarsze obcasy – elementy, które na stałe zagościły w obuwnictwie okresu nowożytnego (Goubitz, Driel-Murray, Groenman-van Waateringe 2001, 217; Harjula 2008, 117; Wywrot-Wyszkowska 2008, 37; por. też Wywrot-Wyszkowska 2010, 197).

W czasach kształtowania się wytwórczości cechowej w późniejszych fazach średniowiecza na podstawie źródeł archeologicznych można zaobserwować bardzo wyraźną dążność do racjonalizacji rozkroju elementów składowych obuwia, która ściśle wiązała się z minimalizacją odpadów produkcyjnych i oszczędzaniem surowca. Widoczna unifikacja zabiegów wytwórczych wpływała również na asortyment wyrobów. Zasadniczo jednakowe pod względem konstrukcyjnym wierzchy różniły się między sobą wysokością cholewki, kształtem wstawek konstrukcyjnych i uzupełniających, sposobami mocowania na nodze, szerokością otworu wzuwalnego, dekoracją i innymi, pomniejszymi cechami oraz – najpewniej – również kolorem. Różne były także podeszwy – od nieznacznie do bardzo mocno profilowanych. Można się domyślać, że wielość elementów o znaczeniu niekonstrukcyjnym wynikała z dopasowywania uniwersalnych wzorników do potrzeb indywidualnych odbiorców. Dosyć wyraźnie, zwłaszcza w 2. połowie XIII–XIV wieku, zaznacza się podział na okazy codzienne (robocze) oraz o podwyższonych walorach estetycznych, które z pewnością można wiązać z ubiorem odświętnym. Osobną grupę wyrobów tworzy obuwie o ekstremalnych kształtach (np. z bardzo długim noskiem lub bardzo wysoką cholewą) i niezwykłej dekoracji (zdobienie płatkami złota, bogate ażurowanie) wytwarzane dla ściśle określonych grup społecznych.

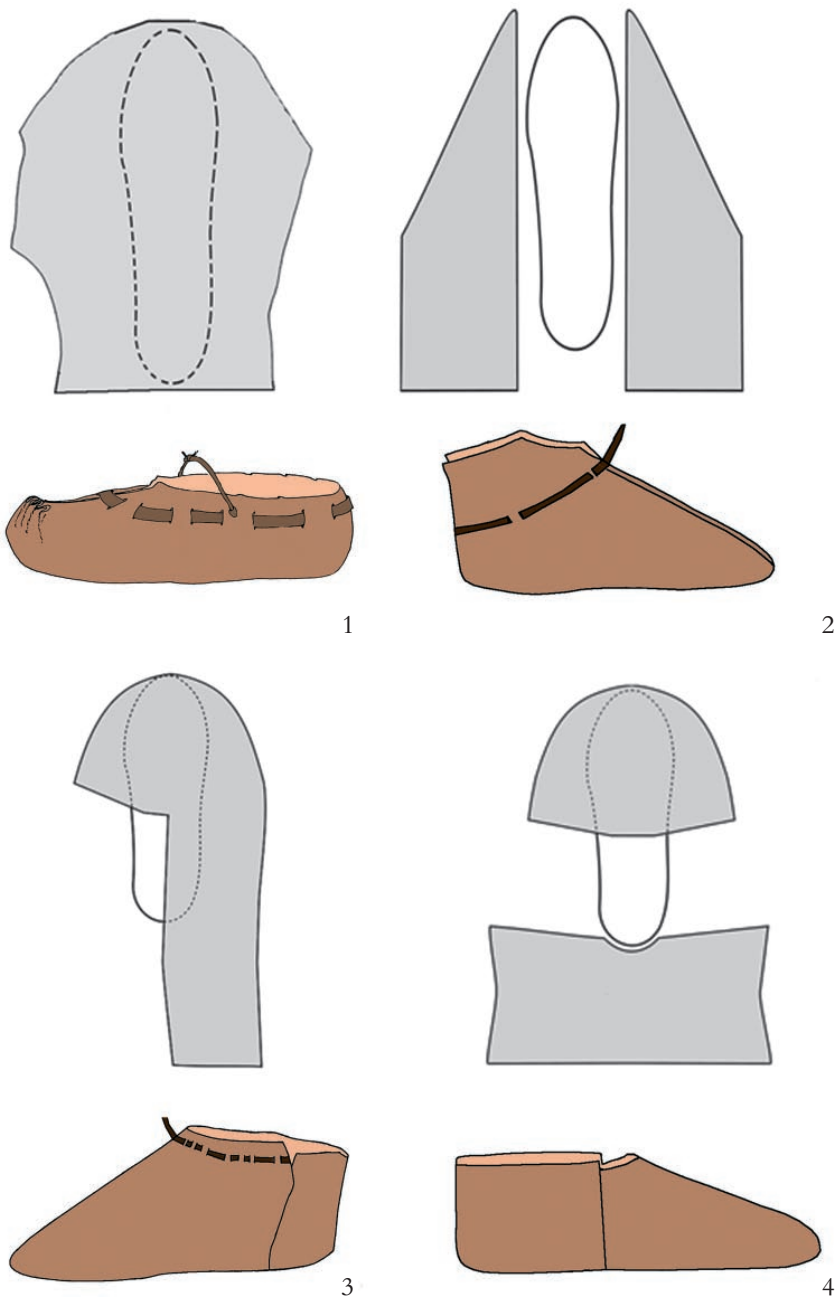
Do ok. połowy XIV wieku *res novae* docierały na ziemię polskie, zwłaszcza północne, stosunkowo szybko, chociaż wyraźniejsze ożywienie zaobserwować można w XIII i 1. połowie XIV wieku. Trzeba też mieć na uwadze stosunkowo wczesne wprowadzanie w miastach regulacji dotyczących rodzaju, kształtu, rozmiaru i dekoracyjności poszczególnych elementów ubioru, w tym kołnierzy, nakryć głowy, biżuterii, galanterii, a także nosków obuwia (Możdżyńska-Nawotka 2005, 21). Dobrze ilustrują tę tendencję znaleziska z Pomorza.

W Szczecinie – inaczej niż w przypadku wyrobów szewskich odkrytych w Gdańsku i Kołobrzegu – obuwie traci w tym czasie cechy pewnej finezyjności na rzecz okazów prostych, wyraźnie dostosowanych do potrzeb codzienności. Należy jednak zwrócić uwagę, że wyroby szczecińskie pochodzą z badań archeologicznych w rejonie najbiedniejszym, w dzielnicy zamieszkałej przez ludność uboższą niż w innych częściach miasta. W Kołobrzegu obuwie wykwintniejsze stanowi w 2. połowie XIV wieku blisko 90%, w Szczecinie odsetek ten – nawet jeśli uwzględnimy charakterystyczne spiczasto zakończone uszczelki, „wydłużające” podeszwę i tym samym całe obuwie – nie przekracza 30%. „Dziobate” egzemplarze należały do zamożniejszych mieszczan, co potwierdzają także nieliczne pomorskie źródła ikonograficzne. Nie tylko w Szczecinie, ale też w Kołobrzegu jak dotąd nie znaleziono natomiast obuwia przesadnie, nienaturalnie wydłużonego, charakterystycznego dla dostojników świeckich i kościelnych (Kowalska 2013b, 159 n.).

Podkreślanie pozycji społecznej poprzez strój i upodobanie do zbytku to cechy charakteryzujące ludzi wszystkich epok i rejonów świata. Wydaje się, że już w X stuleciu jednym z wyróżników prestiżu i, co się zapewne z tym wiąże, także statusu ekonomicznego mogło być dekorowane okrycie stóp, jako dopełnienie ubioru reprezentacyjnego lub szat ceremonialnych (por. Turska 1987). Przykłady efektownie dekorowanego obuwia z północnych Niemiec, Szwecji, Danii, Rosji, Wysp Brytyjskich i ośrodków polskich wskazują, że mogło ono także towarzyszyć ubiorowi odświętnemu mieszkańców wczesnych miast. Badacze są zgodni co do tego, że zdobienie podnosiło wartość obuwia (Atkinson, Foreman 1992, 177–178), a tym samym także całego ubioru. Z drugiej strony dowodzi zaawansowania w rzemiośle lub nawet wyodrębniania się specjalizacji – hafty na wierzchach wykonywane były bowiem po wykroju, a przed zszyciem elementów składowych (Schia 1977, 252). Zdobienie metalowymi guzami i drucikami w X–XI wieku uznać należy za wyjątkowe. Potwierdzają to również źródła ikonograficzne, np. strój Ottona III na situli z kości słoniowej z ok. 1000 roku (Kowalska 2013b, ryc. 74A–B). Młodsze wyroby zdobione w ten sposób, znane z XII–XIII stulecia z Wrocławia, Legnicy, Opola oraz Gdańska, wiązać należy z odświętnym ubiorem mieszkańców wczesnych miast.

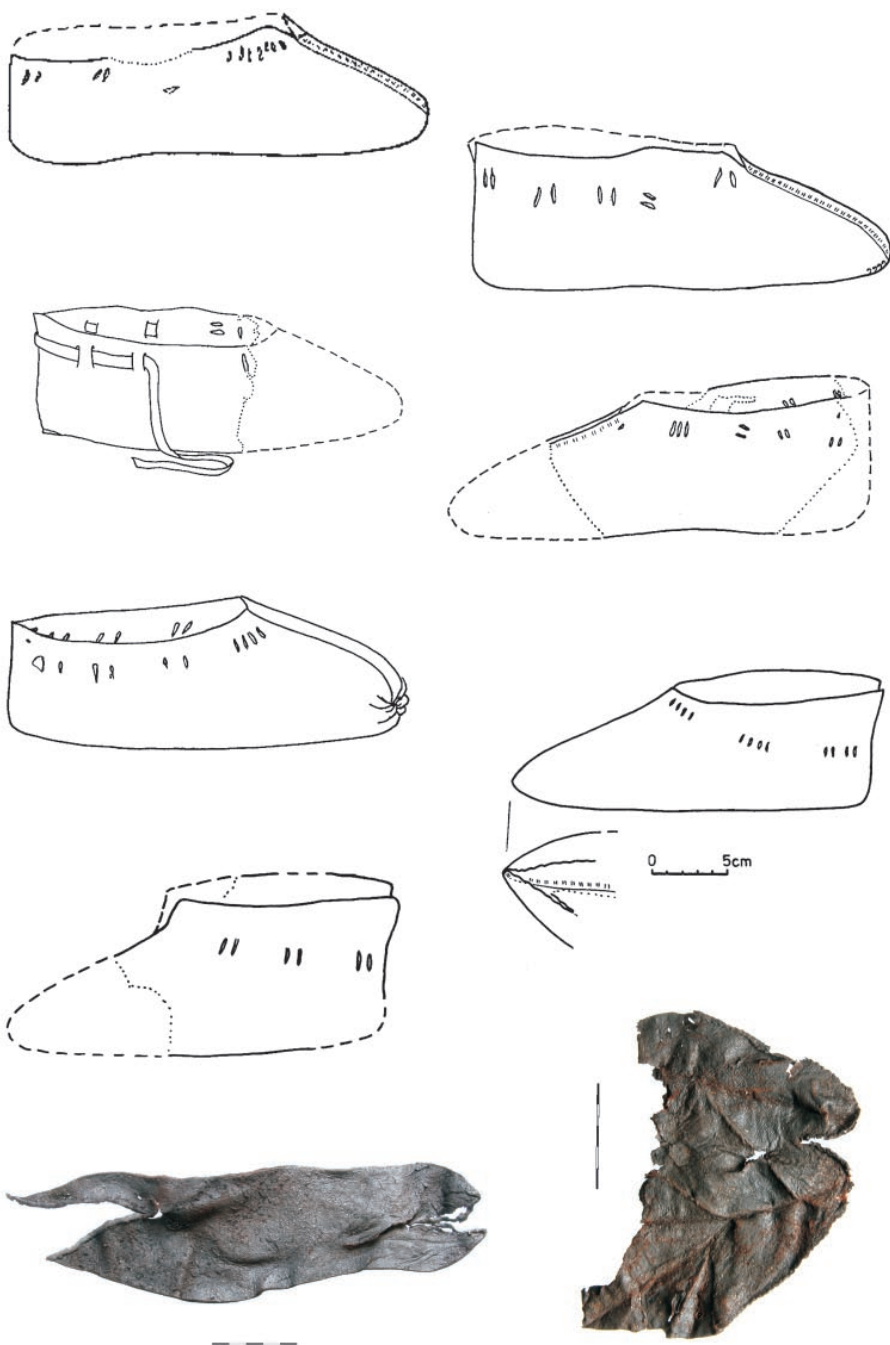
Ukształtowane w XII stuleciu kanony ubioru i stroju przetrwały blisko dwa i pół stulecia, do ok. połowy XIV wieku (Boucher 2004, 151). Wyjątkowo trafnie spostrzeżenie to koresponduje z wynikami badań archeologicznych. Nawet jeśli przyjmujemy, że nowinki „ze świata mody” początkowo docierały z zachodu Europy na wybrzeże Bałtyku z pewnym opóźnieniem, to w XIII i 1. połowie XIV wieku obieg informacji nabrał płynności dzięki powiązaniom gospodarczym i aktywnemu uczestnictwu ośrodków nadbałtyckich w Hanzie. W ogólnej charakterystyce trzynastowiecznych ubiorów badacze zwracają uwagę

na brak starannego wykończenia szat i pozbawienie ich zdobności, które cechowało okres poprzedni (Gutkowska-Rychlewska 1968, 139). Myślę, że znaleziska archeologiczne z tego okresu dość dobrze odzwierciedlają tę tendencję. Obuwie tej doby odznacza się wprawdzie dość znacznym zróżnicowaniem kształtów, form i sposobów mocowania na nodze, ale ogólnie można powiedzieć, że jest proste, dostosowane do użytku codziennego. Sporadycznie występują jednak elementy zapowiadające zmiany stylistyczne związane z modą gotycką. Są to zwłaszcza podeszwy o ostrzej zarysowanych kształtach oraz osobno doszywane noski wierzchów.

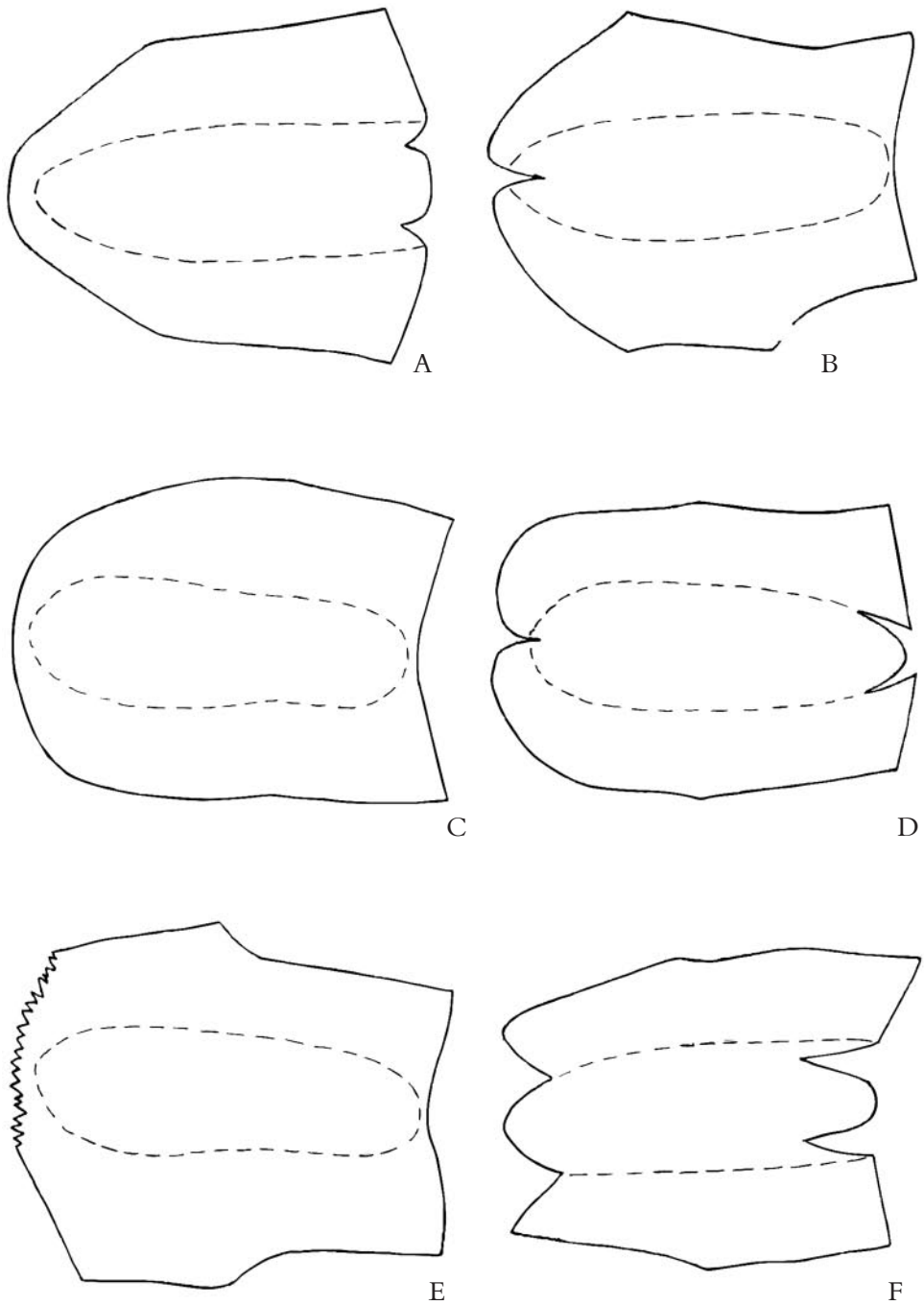

Ryc. 1. Podział konstrukcyjny średniowiecznego obuwia: 1 – jednoczęściówka; 2 – trzyczęściówka; 3 – jednokrójka; 4 – dwukrójka. Rys. A.B. Kowalska

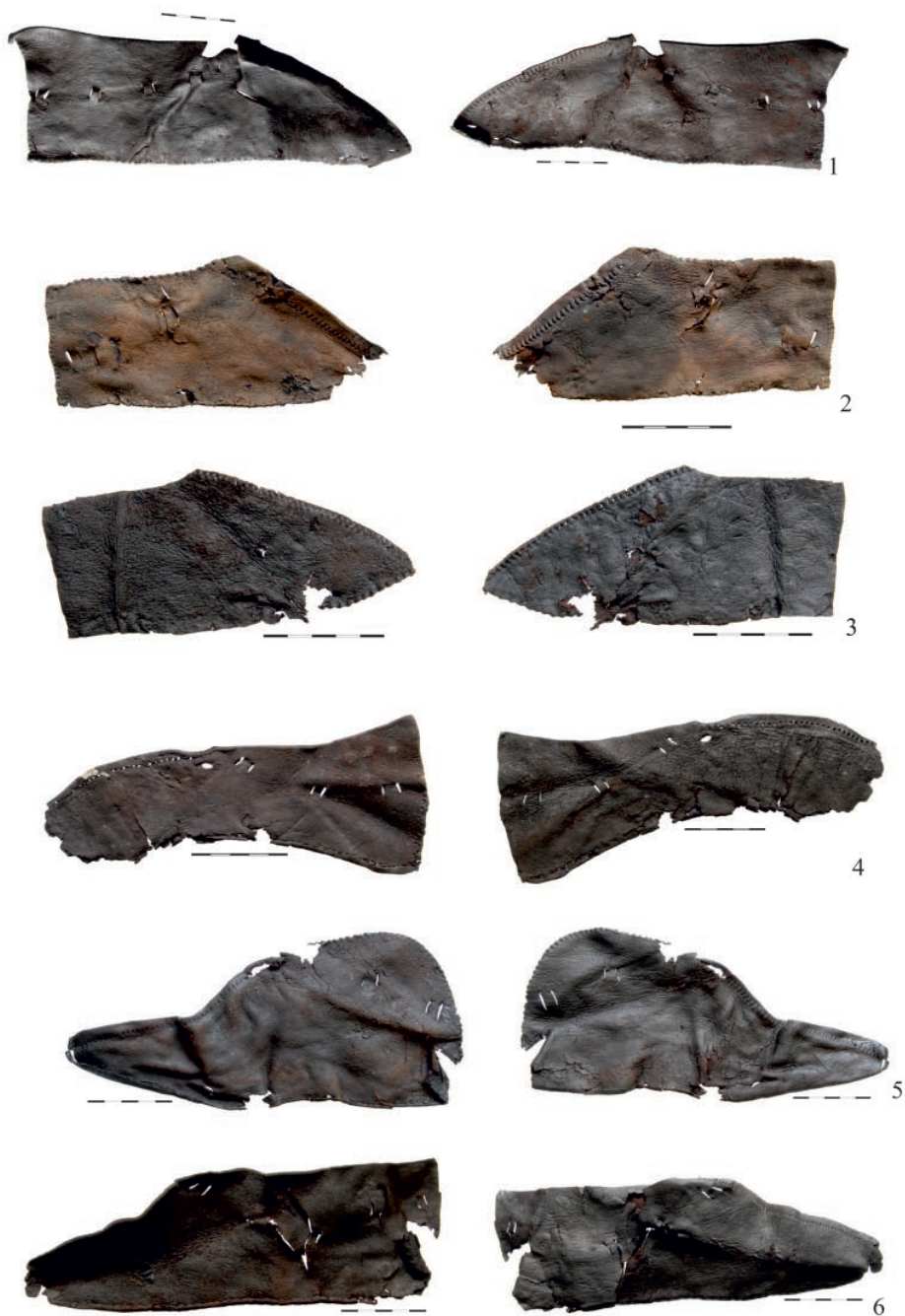
Fig. 1. Structural division of medieval footwear: 1 – single-piece footwear; 2 – three parts footwear; 3 – one piece upper; 4 – two pieces upper. Drawing by A.B. Kowalska

Ryc. 2. Wczesnośredniowieczne obuwie jednoczęściowe z Wolina. Rys. H. Bona, fot. A.B. Kowalska
 Fig. 2. Early medieval single-piece footwear from Wolin. Drawing by H. Bona, photo by A.B. Kowalska

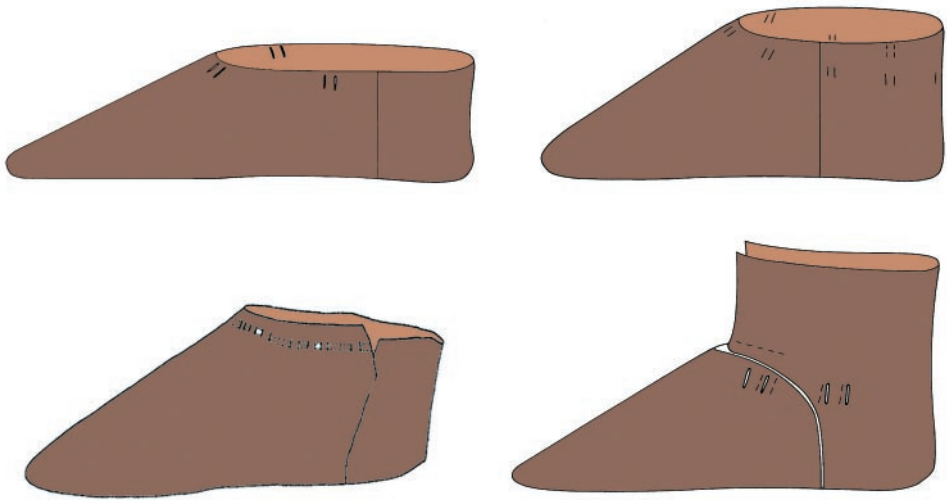

Ryc. 3. Szablony obuwia jednoczęściowego odkrytego w Wolinie. Rys. H. Bona
 Fig. 3. Single-piece footwear patterns found in Wolin. Drawing by H. Bona

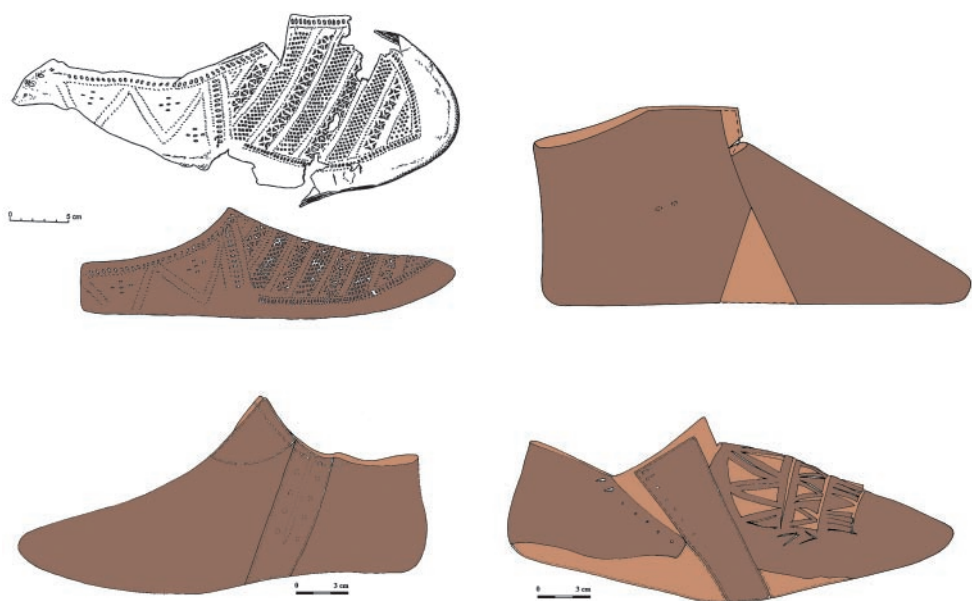
Ryc. 4. Przykłady wczesnośredniowiecznego obuwia trzyczęściowego odkrytego w Wolinie.
 Fot. A. Janowski

Fig. 4. Examples of early medieval three-part footwear found in Wolin. Photo by A. Janowski.

Ryc. 5. Obuwie wczesnośredniowieczne różnych typów z wierzchami łączoneymi bez pośrednictwa wstawek. Rys. H. Bona

Fig. 5. Early medieval footwear of different types with uppers joined without reinforcements. Drawing by H. Bona

Ryc. 6. Obuwie wczesnośredniowieczne z wierzchami-jednokrójkami. Rys. H. Bona, A. Ryś
Fig. 6. Early medieval footwear with single-cut uppers. Drawing by H. Bona, A. Ryś

Literatura

- Atkinson D., Foreman M., 1992. The leather. W: P. Armstrong, D. Evans, D. G. Tomlinson (red.), *Excavations at 33–35 Eastgate, Beverly 1983–86*, 175–187. Sheffield Excavation Reports 3.
- Barth F.E. 1992. Prähistorisches Schuhwerk aus den Salzbergwerken Hallstatt und Dürrnberg/Hallein. W: A. Lippert, K. Spindler (red.), *Festschrift zum 50jährigen Bestehen des Institutes für Ur- und Frühgeschichte der Leopold-Franzens-Universität Innsbruck*. Bonn, 23–35.
- Blindheim Ch. 1959. Osebergskoene på ny. *Viking* 23, 71–86.
- Blomqvist R., Mårtensson A.W. 1963. Thulegravningen 1961. *Archaeologia Lundsensia* 2.
- Boucher F. 2004. *Historia mody. Dzieje ubiorów od czasów prehistorycznych do końca XX wieku*. Warszawa 2004.
- Cnotliwy E. 2004. Wyroby ze skóry z wykopu 5 na stanowisku 1 w Wolinie. *Materiały Zachodniopomorskie NS I/1*, 167–202.
- Cnotliwy E., Leciejewicz L., Łosiński W. (red.). 1983. *Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wzgórze Zamkowe*. Szczecin.
- Dahlerup Koch H. 1998. Læder. W: J. Hjeremind, M. Iversen, H. Krongaard Kristensen (red.) *Viborg Sønderø 1000–1300. Byarkæologiske undersøgelser*. Viborg, 157–183.
- Driel-Murray C. 1998. Die Schue aus Schiff I und ein lederner Schildüberzug. W: J.K. Haalebos (red.), *Ein römisches Getreideschiff in Woerden*. Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz 43, 493–498.
- Driel-Murray C. 2001. Footwear in the North-Western Provinces of the Roman Empire. W: O. Goubitz, C. Driel-Murray, W. Groenman-van Waateringe (red.), *Stepping through Time. Archaeological Footwear from Prehistoric Times until 1800*. Zwolle, 337–378.
- Goubitz O., Driel-Murray C., Groenman-van Waateringe W. 2001. *Stepping through Time. Archaeological Footwear from Prehistoric Times until 1800*. Zwolle.
- Grenander-Nyberg G. 1985. Die Lederfunde aus der frühgeschichtlichen Wurt Elisenhof. W: F. Maier, M. Müller-Wille (red.), *Die Frühgeschichtliche Marschensiedlung beim Elisenhof in Eiderstedt*, t. 5, Frankfurt am Mein–Bern–New York, 219–266.
- Groenman-van Waateringe W. 1976. Schuhe aus Wijk bij Duurstede. *Berichten van de Rijksdiens voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 26, 189–197.
- Groenman-van Waateringe W. 1984. Die Lederfunde von Haithabu. *Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu* 21.
- Groenman-van Waateringe W. 1998a. Untersuchungen zu Haut- und Fellresten. W: K. Dobiak, Th. Stöllner, *Siedlungs- und Wirtschaftsgeschichte des Dürrnberges bei Hallein*. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 28, 570–571.
- Groenman-van Waateringe W. 1998b. *Archeologische schatten uit ijs en zout*, Amsterdam.
- Groenman-van Waateringe W. 2001. Prehistoric footwear. W: O. Goubitz, C. Driel-Murray, W. Groenman-van Waateringe (red.), *Stepping through Time. Archaeological Footwear from Prehistoric Times until 1800*. Zwolle, 379–396.
- Gutkowska-Rychlewska M. 1968. *Historia ubiorów*, Wrocław–Warszawa–Kraków.

- Hald M. 1972. *Primitive Shoes. An Archaeological-Ethnological Study Based upon Shoe Finds from the Jutland Peninsula*. Publications of the National Museum of Denmark Archaeological-Historical Series 13.
- Hansen, G. 2015. Luxury for everyone? – Embroideries on Leather Shoes and the Consumption of Silk Yarn in 11th-13th Century Northern Europe. W: Jahnke C., Huang A. (red.), *Textiles and Economy*. Oxford. Ancient Textiles Series. Oxbow Books, 86–103.
- Harjula J. 2008. *Before the heels. Footwear and shoemaking in Turku in the Middle Ages and the beginning of the early modern period*. Turku.
- Konczewska M. 2011. Obuwie zdobione w średniowiecznym Wrocławiu. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 53, 259–282.
- Kowalska A.B. 1999. Wczesnośredniowieczne obuwie skórzane z Wolina. *Materiały Zachodniopomorskie* 45, 219–258.
- Kowalska A.B. 2003. Początki rzemiosła szewskiego we wczesnośredniowiecznym Wolinie. W: T. Galiński, E. Wilgocki (red.), *Res et fontes*. Szczecin, 159–170.
- Kowalska A.B. 2009a. Archeologia o średniowiecznym skórnictwie na ziemiach polskich. Zarys problematyki. W: A.B. Kowalska, B. Wywrot-Wyszowska (red.), *In gremio – in praxi. Studia nad średniowiecznym skórnictwem*. Szczecin, 193–247.
- Kowalska A.B. 2009b. In gremio-in praxi w badaniach nad wczesnośredniowieczną wytwórczością skórnictwem na Pomorzu. W: A.B. Kowalska, B. Wywrot-Wyszowska (red.), *In gremio – in praxi. Studia nad średniowiecznym skórnictwem*. Szczecin, 39–58.
- Kowalska A.B. 2010. *Wytwórczość skórzana we wczesnośredniowiecznym Szczecinie*, Szczecin.
- Kowalska A.B. 2012. Uwagi na temat haftów na wczesnośredniowiecznym obuwiu skórzanym ze Szczecina. W: A. Jaszewska (red.), *Z najdawniejszych dziejów. Grzegorzowi Domańskiemu na pięćdziesięciolecie pracy naukowej*. Zielona Góra, 313–319.
- Kowalska A.B. 2013a. Rzemiosło szewskie wczesnośredniowiecznego Wolina, W: B. Stanisławski, W. Filipowiak (red.), *Wólin wczesnośredniowieczny*. Warszawa, 201–234. *Origines Polonorum*, t. 6/1.
- Kowalska A.B. 2013b. *Wytwórczość skórzana w późnośredniowiecznej Dzielnicy Chyżyńskiej w Szczecinie*. Szczecin.
- Kowalska A.B. 2015. Średniowieczne rzemiosło obuwnicze na Pomorzu. Zarys problematyki. W: A.B. Kowalska (red.), *In gremio in praxi. Przedmioty skórzane na co dzień i od święta*. Szczecin, 13–27.
- Kurbatov A.V. 1997. Rannesrednevekovaja obuv Povolchov'ja i voprosy složenija gorodskogo remesla. W: *Drevnosti Povolchov'ja*. St. Petersburg, 117–128.
- Mould Q. 2015. The home-made shoe, a glimpse of a hidden, but most „afordable” craft. W: G. Hansen, S.P. Ashby, I. Baug (red.), *Everyday products in the middle ages. Craft, Consumption and the Individual in Northern Europe c. AD 800–1600*. Oxford –Philadelphia, Digital Edition: ISBN 978-1-78297-806-0.
- Możdżyńska-Nawotka M. 2005. *O modach i strojach*, Wrocław.
- Nielsen I. 1991. The leather finds. W: M. Bencard, L.B. Jørgensen, H.B. Madsen (eds.), *Ribe excavations 1970–76*, t. 3. Esbjerg, 79–98.

- Ojateva E.I. 1962. Obuv i drugije kořanyje izdielja drevnogo Pskova. *Archeologičeskij Sbornik* 4, 77–91.
- Pinhasi R., Gasparian B., Areshian G., Zardaryan D., Smith A., Bar-Oz G., Higham T. 2010. First Direct Evidence of Chalcolithic Footwear from the Near Eastern Highlands, *PLOS ONE* 5(6), <<http://dx.doi.org/10.1371/journal.pone.0010984>> [dostęp: 6 VII 2016].
- Rajewski Z. 1939. Gnieźnieńskie wyroby skórzane z okresu wczesnodziejowego. W: *Gnieźno w zaraniu dziejów (od VIII do XIII wieku) w świetle wykopalisk*. Poznań, 103–116.
- Schia E. 1977. Sko som arkeologisk kildemateriale. *Hikuin* 3, 304–324.
- Swann J. 2001. *History of footwear in Norway, Sweden and Finland. Prehistory to 1950*. Stockholm. *Sztuka romańska*. W: *Sztuka świata* 3. Warszawa 1993.
- Turska K. 1987. *Ubiór dworski w Polsce w dobie pierwszych Jagiellonów*. Wrocław.
- Wiklak H. 1969. Polskie obuwie wczesnośredniowieczne z VIII–XIII w. na podstawie wykopalisk. *Materiały Wczesnośredniowieczne* 6, 475–516.
- Wojtasik J. 1960. Wczesnośredniowieczne wyroby ze skóry znalezione na stanowisku 4 w Wolinie. *Materiały Zachodniopomorskie* 6, 159–208.
- Wólkiewicz E., Saczyńska M., Pauk M. red. 2016. *Habitus facit hominem. Społeczne funkcje ubioru w średniowieczu i w epoce nowożytnej*. Warszawa.
- Wywrot-Wyszkowska B. 2008. *Skórnictwo w lokacyjnym Kołobrzegu. XIII–XV wiek*. Szczecin.
- Wywrot-Wyszkowska B. 2010. Zabytki skórzane odkryte w obrębie późnośredniowiecznego portu gdańskiego. *Archeologia Gdańska* 4, 189–223.
- Volken M. 2014. *Archaeological footwear. Development of shoe patterns and styles from Prehistory till the 1600's*. SPA Uitgevers.

**Ceremonial or everyday. Structural and stylistic development
of leather footwear in the early Middle Ages
from the perspective of archaeological sources**

Summary

Material sources collected during archaeological research, especially in Pomerania, are accurate representation of footwear development in the early Middle Ages. Finds from the 8th and 9th centuries were recorded in the smallest numbers, whereas from the 13th century in the largest. As a result of studies to date different types of single-piece and multi-piece footwear have been distinguished. The simplest single-piece shoes resembling prehistoric footwear have been found so far in Szczecin in layers from the 9th century, while the richest collection of early forms of the single-piece and early multi-piece footwear comes from research in Wolin. In the author's opinion, in the light of the available sources, it is necessary to consider co-occurring of two manufacturing traditions in the Baltic area: a local tradition which dates back to prehistory characterised by the single-piece shoes, and an external tradition related to developed shoemaking of the ancient civilizations from which elements were present in the Baltic area. Taking into account gradual social stratification in the early Middle Ages which was connected with a process of transforming from tribal (chieftain) to early-feudal system, it is worth considering out of utilitarian aspects of footwear forms development connected with belonging to a particular social group manifested in clothing as in ancient societies. In the 8th–10th century, evolution of the single-piece forms involved primarily more accurate fitting of the shoe shape to a user's foot while cutting out an appropriate pattern from a piece of raw material. Technological progress, comparing to the prehistoric period, manifested itself in sewing leather edges with threads made of plant materials instead of leather strips. In the oldest cultural layers in Wolin, together with the single-piece shoes, forms were recorded consisting of three parts: a separate sole and two symmetrical sides in different shapes similar to a trapezium. The earliest sign of a new method for constructing the Pomeranian footwear, i.e. with a uniform upper, appeared at the beginning of the second half of the 10th century. Unlike the earliest items which were sewn on a heel or dorsum of the foot, a seam appeared on a medial side of the foot. This type of a constantly modified pattern dominated the footwear in the 11th–12th centuries. It was developed and adapted to the needs of consumers as well as fashion, and in fact, it has survived into modern times. Rapid development of the leather footwear took place at the beginning of the 12th century. Manufacturers' professional skills can be assessed on the basis of various construction innovations that were developed to increase user's experience as well as decorative elements associated with status and wealth. Around the mid-11th century, a tendency was started to standardize manufacturing techniques and forms of the footwear in majority of the European urban centres. At the end of the 12th century, a new form of the upper emerged, a double-cut, in which front and back parts were cut out separately. It was related to high-laced or fastened with toggles shoes. While in the oldest phases of the Middle Ages practical considerations were the biggest driving force behind changes, around the 12th century elements appeared which reflected bigger degree of considering aesthetic qualities as well as significant social

stratification of city residents which manifested in clothing of which the shoes were important part. It seems that at least some of the changes taking place in the footwear in the 12th century in Pomerania, especially in the second half of the century, can be associated with the reception of Western Europe's fashion trends. Around the mid-13th century, there are noticeable further changes in the assortment of the footwear and its adaptation to the needs of everyday life and ceremonial dress. The 12th-century dress code survived nearly two and a half centuries until around the mid-14th century.

dr Anna Bogumiła Kowalska
Muzeum Narodowe w Szczecinie
Instytut Archeologii i Enologii PAN
a.kowalska@muzeum.szczecin.pl